

Retten til en ren krop: Vaccinemodstandens historiske rødder i England 1853-1898

AF RIKKE ALBERG PETERS

SLAGMARK #86

SIDER: 73-93

INDLEDNING

Vaccinemodstand, som vi har set blusse op igen i forbindelse med COVID-pandemien, er ikke et nyt fænomen, men kan spores tilbage til de første forsøg med koppevaccination i England i 1790'erne. Det er nærliggende at læse vaccination ind i et fremskridtsnarrativ om videnskabelig og medicinsk fremgang, hvor modstanden kun har udgjort små, ubetydelige bump på vejen.¹ Med den britiske læge Edward Jenners opfindelse af koppevaccinen i 1796, blev en 200 år lang kamp mod kopper indledt, som kulminerede i 1980, da WHO endelig kunne erklære kopper for udryddet. Det er en positiv historie, som er blevet genfortalt hyppigt i medierne, fordi den giver løfter om vaccineres redning, når vi står over for alvorlige epidemiske trusler. Vaccinationens succes bidrog i høj grad til at styrke lægevidenskabens voksende autoritet ved indgangen til det 19. århundrede. Ikke mindst blev vaccination afgørende for en ny forestilling om, at menneskelig intervention i form af medicinske opdagelser kunne få en skelsættende betydning for folkesundheden gennem bekæmpelsen af smitsomme sygdomme.²

1 Se eksempelvis Morten A. Skydsgaard, *Fra pest til corona* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2021); Stefan Riedel, "Edward Jenner and the history of small pox vaccination," *BUMC Proceedings* 18, nr. 1 (2005): 21-25; Anders Fomsgaard, *Det er bare en virus. Vilde beretninger om virus og kampen mod dem* (København: Gyldendal 2019).

2 Mary Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 78.

Danmark fik sin første kokoppeforordning den 3. april 1810, hvor der blev indført gratis vaccination til alle. Loven pålagde borgerne at blive vaccineret, men indeholdt ingen tvang eller straffeforanstaltninger. I stedet satsede man på indirekte tvang ved at udstede en attest, som var en forudsætning for eksempelvis konfirmation, giftermål, skolegang, læreplads og militærtjeneste.³

I England tog myndighederne skrappe midler i brug. Vaccinationsloven fra 1853 påbød forældre at lade deres børn vaccinere inden for de første tre måneder. Med loven blev vaccination gjort obligatorisk med mulighed for retsforfølgelse af forældre, der nægtede at lade sig selv eller deres børn vaccinere. Der var således de facto tale om tvangsvaccination, som blev yderligere skærpet i 1867 med kumulative bøder, beslaglæggelse af ejendom eller fængselsstraf.⁴

Denne artikel undersøger tre vaccinemodstanderes argumenter imod tvangsvaccination i kølvandet på skærpelsen af loven i 1867 ud fra Quentin Skinners idéhistoriske tilgang og hans analyse af de moderne frihedsbegreber. De tre vaccinemodstandere er: 1. Aktivist og latinprofessor emeritus Francis William Newman (1805-1897), 2. Boghandler og redaktør på anti-vaccinationsavisen *Vaccination Inquirer*, William White (1832-1890), og 3. Medicineren Walter Hadwen (1854-1932). Formålet med en kontekstuel læsning er dels at finde ud af, hvilke anskuelser og politiske teorier der ligger til grund for de tre aktørers afvisning af vaccination, dels at analysere, hvilke argumenter de anvender i teksterne – argumenter, som kan genfindes hos vaccinemodstandere i dag.⁵

Den engelske vaccinemodstand er en interessant case, fordi der er tale om en organiseret politisk bevægelse med toneangivende ideologer, koordinerede demonstrationer og et effektivt propagandaapparat. Jeg analyserer tre aktørers argumenter, som repræsenterer den intellektuelle del af bevægelsen, og som er særligt interes-

3 Gerda Bonderup, *Det medicinske politi. Sundhedspolitikken i Danmark 1750-1860* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2006), 64.

4 Nadja Durbach, "‘They Might As Well Brand Us’: Working-Class Resistance to Compulsory Vaccination in Victorian England," *Social History of Medicine* 13, nr. 1 (2000): 49.

5 Se eksempelvis Robert Wolfe og Lisa K. Sharp, "Anti-vaccinationists past and present," *British Journal of Medicine* 325 (2002); Laura Spinney, "Could understanding the history of anti-vaccine sentiment help us to overcome it?," *The Guardian*, 26.1.2021, <https://www.theguardian.com/society/2021/jan/26/could-understanding-the-history-of-anti-vaccine-sentiment-help-us-to-overcome-it>.

sante, fordi de bragte vaccinemodstanden ind i mere omfattende diskussioner om ansvarlig sundhedspolitik, om lægevidenskabelig evidens over for alternative forståelser af den 'naturlige' krop og statens magt og retten til som borger at bestemme over ens egen krop.

I det følgende vil jeg først redegøre for min analyse- og metodetilgang ved at placere min læsning i forhold til den aktuelle litteratur inden for feltet og ved at beskrive de metodiske greb og analyser, jeg har lånt fra Quentin Skinner. Dernæst vil jeg skitsere den historiske kontekst for den vaccinemodstand, som opstår i England i perioden fra 1853 til 1898 og i lyset heraf analysere de tre aktørers tekster og argumenter imod vaccination. Til slut vil jeg vurdere deres betydning for ændringen af lovgivningen i 1898 og i en kort perspektivering diskutere, hvilke elementer i casen der går igen i den aktuelle vaccinemodstand.

FORSKNING I VACCINEMODSTAND

Traditionen for at anskue vaccinemodstandere som uvidenskabelige og irrationelle, og omvendt at betragte vaccinetilhængere som videnskabeligt indstillede, reformivrige personer, der vil almenvellet det bedste, går tilbage til det 18. århundrede, hvor oplysningstænkere som Voltaire og senere Struensee satte lighedstegn mellem vaccination og fornuft, fremskridt og oplysning.⁶ Det til trods for, at den tidlige modstand mod vaccination ikke kun kom fra almuen, men også fra videnskabelige kredse og byggede på principielt set fornuftige medicinske argumenter, der tog højde for fordele og ulemper ved vaccination, herunder etiske diskussioner om risici ved proceduren. Kopper havde en dødelighed på op mod 50% under store epidemier.⁷ For de moderne stater i 1800-tallet blev det derfor et nærliggende sty-

6 Niels Nørskov-Lauritsen, "Koppeindpodningen i Danmark i det 18. århundrede," i *Oplysningens verden. Idé, historie, videnskab og kunst*, redigeret af Ole Høiris og Thomas Ledet (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2008), 263. Voltaire og Struensee henviste egentlig til *variolation*, forløberen for Jenners vaccination. I *variolation* indpoder man koppepus fra smittede ind i huden på raske børn, i modsætning til Jenners metode, som bestod i at indpode den milde kokoppevariant. Jenner opdagede, at smitte med kokopper beskytter mod ondartede kopper og kaldte proceduren for vaccination efter *vacca*, det latinske ord for ko.

7 Klaus Jensen, *Bekæmpelse af infektionssygdomme. Statens Serum Institut 1902-2002* (København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, 2002), 127.

ringsredskab at indføre obligatoriske vaccinelove med mulighed for sanktioner, hvis borgerne ikke frivilligt lod sig udsætte for indgrebet.

Gennem de seneste år er der udkommet flere interessante undersøgelser, som tegner et mere nuanceret billede af vaccinemodstandens historie. Der sættes spørgsmålstejn ved den noget ensidige fremstilling af vaccinen som hovedrollen i fortællingen om den moderne verdens medicinske fremskridt og lægevidenskabens overlegenhed og status, som sejrer over ufornuft. Historikeren Nadja Durbach har i en Foucault-inspireret analyse afdækket, hvordan arbejderklassens vaccinemodstand i England i 1800-tallet grundede i en vrede mod statens tiltagende disciplinering og stigmatisering af arbejderklassen som “the great unwashed”, som blev set som årsag til smittespredning.⁸ Stuart Blume har inden for rammerne af den deliberative demokratiforståelse undersøgt, hvorvidt anti-vaccinationsbevægelser kan opfattes som sociale bevægelser med legitime argumenter, som sundhedsmyndighederne er nødt til at tage alvorligt, dersom tilliden til selvsamme myndigheder og vaccinationsprogrammer skal genetableres.⁹ Hos Dorothy Porter og Roy Porter findes en oversigtsartikel over vaccinemodstandens argumenter inden for rammerne af de mere omfattende sundheds- og forebyggelsesdiskurser, der var i spil i England i slutningen af 1800-tallet.¹⁰ Daniel Henschen har nyligt afdækket den første organiserede vaccinemodstand i Danmark i 1920-30'erne, som var rodfastet i en naturhelbredelsestankegang og som resulterede i væsentlige lovændringer på området.¹¹ Og endelig har Anne Berg i en analyse af MFR-vaccinekontroversen i 1990'erne argumenteret for, at vaccinetilslutning eller mangel på samme grundlæggende handler om tillid til vacciner og myndigheder.¹²

8 Nadja Durbach, *Bodily Matters. The Anti-Vaccination Movement in England 1853-1907* (London: Duke University Press, 2005); Durbach, “They Might As Well Brand Us,” 53.

9 Stuart Blume, “Anti-vaccination movements and their interpretations,” *Social Science & Medicine*, nr. 62 (2006).

10 Dorothy Porter og Roy Porter, “The Politics of Prevention: Anti-Vaccinationism and Public Health in Nineteenth-Century England,” *Medical History* nr. 32 (1988).

11 Daniel Henschen, “Landsforeningen mod tvangsvaccination. Den første organiserede vaccinationsmodstand i Danmark,” *Temp* nr. 23 (2021).

12 Anne Hagen Berg, “Ha’ tillid og hold kæft!,” *Bibliotek for Læger* (2020), <https://ugeskriftet.dk/bfl/ha-tillid-og-hold-kaeft>.

En læsning af denne litteratur viser således, at vaccinemodstanden primært har to former. For det første en sundhedsmæssigt forankret modstand med rod i alternative medicinske opfattelser. Her opfattes vacciner som et skadeligt indgreb i individets immunitet og krop og selve vaccinsens effekt og sikkerhed betvivles. For det andet en politisk motiveret modstand, som stiller sig skeptisk over for en intervenserende stats ret til at bestemme over borgernes kroppe og sundhed gennem forebyggelse.

Indeværende artikel er inspireret af disse undersøgelser, som på mange måder fremstiller et nyt narrativ om vaccinemodstandens historie, idet de analyserer vaccinemodstanden som en politisk kamp om at definere grænserne for den medicinske teknologiske og sundhedsmyndighedernes ret til at intervenere i borgernes liv med forebyggelse for øje. I denne kamp bliver den sundhedspolitiske konsensus udfordret af et alternativt videnskabeligt og politisk paradigme, som sætter spørgsmålstegn ved den autoriserede lægevidenskabs sandheds- og vidensmonopol og statens magtmonopol.

Det, som ovenstående undersøgelser peger på, og som også er afsættet i denne artikel, er således en forståelse af, at vaccinemodstand grunder i mistillid til sundhedsmyndighederne og staten mere generelt samt en skepsis over for den lægevidenskabelige konsensus om vacciners effektivitet og sikkerhed, snarere end i manglende viden om vacciners virkning.

IDÉHISTORISK LÆSNING AF DEN POLITISKE MODSTAND MOD VACCINATION

Ifølge historikeren Signild Vallgård sætter forebyggelse af smitsomme sygdomme det moderne statsmagt-dilemma på spidsen:

Den enkeltes frihed til selv at bestemme står i modsætning til andre borgeres interesse i at undgå sygdom. [...] Tvang forekommer oftere i forebyggelse og bekæmpelse af disse [smitsomme sygdomme, RLAP] end af andre sygdomme. Myndighederne forlader sig her ikke alene på borgernes evne og vilje til at styre sig selv.¹³

13 Signild Vallgård, *Folkesundhed som politik* (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2003), 89.

Vaccination er et effektivt forebyggelsesredskab, men også et af de redskaber, som mest direkte intervenserer i den enkeltes liv, og som kræver aktiv tilslutning fra den enkelte borger.

Problematikken omkring vaccination og forebyggelse skærpes af, at vaccination gives til raske borgere og børn, der således forventes at medvirke til at forebygge sygdom, uden selv (endnu) at være smittet. I 1800-tallet var vaccination ikke et helt ufarligt indgreb. Indtil slutningen af århundredet vaccinerede man i de fleste europæiske lande børn fra arm til arm med svækket kokoppevirus, idet man anså det for ukristeligt at anvende lymfe fra køer.¹⁴ Indgrebet, som gik under navnet 'den jennerske metode', var selvsagt ikke helt ufarligt og rummede en risiko for smitteoverførsel med andre sygdomme og bakterier. Den engelske vaccinelov fra 1853 påbød endvidere forældre at møde op med deres vaccinerede børn 8-12 dage efter indpodningen, således at børn i praksis blev både modtagere og donorer af ny vaccine.¹⁵

Skinner har i sin analyse af de moderne frihedsteorier vist, at diskussionen om statens ret til tvang og påbud versus mildere former for tilskyndelse netop fik stor betydning i løbet af 1800-tallet. Denne diskussion indskrifter sig i mere omfattende og principielle diskussioner om social og politisk frihed i en stadig mere interventionistisk victoriansk stat. Vaccinationspåbud kommer grundlæggende i konflikt med den liberale og utilitaristiske, såkaldte negative frihedsopfattelse, som vi bl.a. finder hos filosofferne John Stuart Mill og Jeremy Bentham. De definerer frihed som frihed fra tvang og sætter den enkeltes rettigheder i centrum. Hvis frihed defineres som frihed fra tvang, bliver staten og myndighederne principielt set borgernes modstandere i det øjeblik, der indføres love med en underliggende trussel om tvang og sanktioner, og følgelig opstår idealet om minimalstaten, som i mindst muligt omfang begrænser statens indblanding i borgernes liv.¹⁶ Hos liberale teoretikere senere i århundredet bliver denne opfattelse udfordret, idet de påpeger statens mulighed for at øge befolkningens livsudfoldelse gennem love, der indskrænker frihed og handlerum på kort sigt, men på den lange bane "forbedrer folks liv", når staten

14 Jensen, *Bekæmpelse af infektionssygdomme*, 130.

15 Durbach, "They Might As Well Brand Us," 52.

16 Quentin Skinner, "Stater og borgernes frihed," i *Politik og historie* (København: Hans Reitzels Forlag, 2009), 232-235.

“handler for at fremme det fælles gode.”¹⁷ Skolepligt, sundhedsfremmende forebyggelse og færdselslove er alle eksempler på statslige indgreb, der kan medvirke til at fremme frihed og det fælles bedste via tvang og begrænsninger.

I “Mening og forståelse i idéhistorien” plæderer Skinner for en tekstfortolkning, der både søger “at forstå den intention, der skal forstås, såvel som den yderligere intention, teksten udgør i sin egenskab af tilsigtet kommunikationsakt – nemlig intentionen om, at førstnævnte intention bliver forstået.”¹⁸ I stedet for på forhånd at dømme vaccinemodstandernes argumenter som irrationelle, pseudovidenskabelige og usolidariske gøres der i denne læsning et forsøg på at analysere, hvad forfatterne med Skinners formulering “kunne have haft til hensigt at kommunikere ved at ytre de givne udsagn”.¹⁹ Med Skinner bliver det muligt at fokusere på aktørernes ytringer som talehandlinger, der er møntet på en bestemt modtager og som rummer en bestemt intention om at påvirke nogle politiske praksisser og beslutningsprocesser i en sundhedspolitisk dagsorden. Det bliver ligeledes muligt at analysere den engelske konflikt i sidste del af 1800-tallet mellem fortalere for og modstandere af vaccination som en magtkamp om at definere, hvad der overhovedet er politisk og sundhedsmæssigt ønskværdigt. I forlængelse af Skinner vil jeg i analysen fokusere på, hvilke forestillinger og idealer om frihed og sundhed der er på færde i modstanden, og hvilke politiske konsekvenser det har, uden at vurdere, hvilken frihedsteori der er den korrekte.

DEN HISTORISKE KONTEKST FOR 1853-LOVEN OG MODSTANDEN MOD DEN

Demonstrationen i Leicester i marts 1885 er en af de mest berygtede anti-vaccinationsdemonstrationer i Storbritanniens historie. Mellem 80.000 og 100.000 mennesker var samlet den dag for at hylde og støtte tre vaccinenægttere, som var blevet idømt fængsel for gentagne gange at nægte at lade deres børn vaccinere. Menneske-

17 Skinner, “Stater og borgernes frihed,” 234.

18 Quentin Skinner, “Mening og forståelse i idéhistorien,” i *Politik og historie* (København: Hans Reitzels Forlag, 2009), 91.

19 Skinner, “Mening og forståelse i idéhistorien,” 91.

mængden var bevæbnet med bannere, en børnekiste og et portræt af Jenner, som blev båret gennem byen og senere afbrændt.²⁰

Optrinnet var en foreløbig kulmination på anti-vaccinationsforeningernes utrættelige lobbyarbejde for at få afskaffet den forhadte *Compulsory Vaccination Act* fra 1853, som i 1867 var blevet yderligere skærpet, bl.a. gennem indførelsen af lokale vaccinatorer og kontrollører, som skulle håndhæve loven, indkræve bøder, beslaglægge ejendele og sørge for, at vaccinenægttere afsonede fængselsstraf. Skærpelsen gik særligt hårdt ud over arbejderklassen, som havde økonomisk vanskeligt ved at betale bødestraffene og derfor hyppigere måtte afsone fængselsstraf.²¹

Anti-vaccinationsbevægelsen i England i perioden fra lovens indførelse i 1853 til dens delvise lempelse i 1898 kan groft sagt inddeles i to former for modstand repræsenteret af to forskellige samfundsgrupper. På den ene side finder vi en politisk aktiv arbejderklasse, som hovedsageligt så kampen mod tvangsvaccination som led i en mere omfattende kamp om at sikre arbejderklassens grundlæggende rettigheder over for en stadig mere kontrollerende victoriansk stat. Der var tale om fabriksarbejdere, håndværkere og små forretningsdrivende primært fra større arbejderbyer som London, Blackpool, Leeds, Sheffield og Liverpool. De gik på gaden og demonstrerede, enten i forbindelse med større organiserede begivenheder som demonstrationen i Leicester i 1885, eller foran lokale vaccinationssteder og auktionshuse, når vaccinenægteres ejendele, der var blevet beslaglagt af myndighederne, blev udbudt til salg offentligt. På den anden side er der tale om en mere intellektuel del af bevægelsen båret af en veluddannet middelklasse. De interesserede sig for tidens politiske emner og var organiseret i forskellige foreninger og tidsskrifter, som trykte modstandernes tekster og som agiterede imod vaccination.²²

Den første anti-vaccinationsforening, *Anti Vaccination League*, blev stiftet i London i 1856 og i løbet af de følgende årtier opstod der en række lokale organisationer over hele landet, som med medicinske og sundhedspolitiske argumenter og gen-

20 Stanley Williamson, "Anti-Vaccination Leagues one hundred years ago," *Archives of Disease in Childhood*, nr. 59 (1984): 1195.

21 Durbach, "They Might As Well Brand Us," 49.

22 Durbach, "They Might As Well Brand Us," 46.

nem et stort lobbyarbejde forsøgte at skabe en organiseret modstand mod loven og vaccinationssystemet.²³

Efter skærpelsen af loven i 1867 opstod *The Anti-Compulsory Vaccination League*, der som navnet antyder, primært var fokuseret på tvangsaspektet i vaccinationslovgivningen. Foreningens stifter var John Gibbs, praktiserende hydropat, som allerede i 1856 havde sendt et indlæg til den britiske sundhedsstyrelse med titlen *Our Medical Liberties*, hvori han argumenterede kraftigt imod loven.²⁴ Gibbs var af den opfattelse, at dødeligheden pga. infektionssygdomme i sidste ende er konstant, hvormed udryddelse af kopper gennem vaccination blot ville føre til en stigning i andre børnesygdomme såsom mæslinger og kighoste.²⁵ De fleste af foreningens medlemmer var forældre, der selv havde oplevet retsforfølgelse for at nægte at lade deres børn vaccinere, men den fik også støtte fra flere af tidens førende intellektuelle, fx sociologen Herbert Spencer og digteren George Bernard Shaw, som så tvangsvaccination som et bekymrende tegn på statens øgede magtbeføjelser.²⁶ En del af anti-vaccinationsforeningernes kassebeholdning blev desuden brugt til at kautionere for vaccinemodstandere eller tilbagekøbe arbejderes beslaglagte ejendele.

FRANCIS WILLIAM NEWMAN: VACCINEMODSTAND SOM ÆDEL HEROISME OG CIVIL ULYDIGHED

En af bevægelsens hovedfigurer var Francis William Newman, klassisk filolog, suf-fragette- og vegetaraktivist og tilhænger af den politiske filosof John Stuart Mill. I foredraget *The Political Side of The Vaccination System* holdt ved anti-vaccinationskonferencen i Birmingham i 1874, leverede han en serie argumenter, som fik stor betydning for bevægelsen og blev brugt i utallige tidsskrifter og pamfletter de følgende år.²⁷ Newmans moralske indignation over statens forsøg på at påtvinge folk vaccinen og undermineringen af den individuelle frihed og ansvarlighed løber

23 Porter og Porter, "The Politics of Prevention: Anti-Vaccinationism and Public Health in Nineteenth-Century England," 234-235.

24 Porter og Porter, 235. Hydropati er et alternativt terapeutisk system, som kom på mode i det 19. århundrede, hvor man mener at kunne helbrede sygdom ved hjælp af vand, enten gennem bade eller ved at drikke vand fra forskellige kilder.

25 Porter og Porter, 237-238.

26 Porter og Porter, 238.

27 Porter og Porter, 238.

som en rød tråd gennem foredraget. Ud over medicinske og sundhedsmæssige argumenter imod vaccination – Newman tvivler helt grundlæggende på effekten af vaccinen set i forhold til risikoen for stivkrampeinfektion eller overførsel af andre sygdomme – er det spørgsmålet om frihed og rettighederne til ens egen krop, som står centralt i teksten.

Newman kalder 1853-loven for tyrannisk og sammenligner bøder, beslaglæggelse af ejendom og fængsel med slaveri. At påtvinge forældre at lade deres raske børn udsætte for et “unaturligt” indgreb er ifølge Newman en så tyrannisk tilside-sættelse af individets grundlæggende frihedsrettigheder at det kan sammenlignes med fratagelse af religionsfrihed.²⁸ Newman opfatter vaccination som én medicinsk procedure blandt mange forskellige sundhedsvidenskabelige tilgange til sygdomsforebyggelse, hvorom der herskede uenighed blandt eksperter, og som det står folk frit for at vælge imellem. Hvis der er religionsfrihed – lyder hans argument – bør der også være medicinsk frihed. Parlamentet burde således i høringerne forud for lovens vedtagelse have inddraget alternative medicinske eksperter ud over repræsentanter fra den autoriserede lægestand. Her er Newman på linje med andre vaccinemodstandere, som dyrkede alternative og spirituelle praksisser såsom homøopati, hydroterapi, urtemedicin og healing. Loven er ifølge Newman udtryk for medicinsk fanatisme vedtaget under bordet i en sen natte-time i parlamentet uden om enhver demokratisk proces og diskussion:

Jeg har ingen klare beviser ved hånden og det er muligt, at jeg tager fejl, men jeg vil hævde, at beslutningerne på den mest skammelige måde må være blevet smuglet igennem Underhuset med meget tyndt mandat i en sen natte-time ud fra medicinsk fanatisme.²⁹

I tråd med Stuart Mill mener Newman, at der er grænser for den magt, staten legitimt kan udøve over borgerne, og at staten derfor ikke, under henvisning til folkesundheden, kan påtvinge raske borgere vaccination, når der i medicinske kredse hersker tvivl om vaccins sikkerhed og evne til at forebygge epidemier og mindske dødeligheden:

28 Francis W. Newman, *The Political Side of the Vaccination System. An Essay Read at the Birmingham Anti-Vaccination Conference, October 26th 1874* (Leicester: Edward Lamb, 1874), 3-4.

29 Newman, *The Political Side of the Vaccination System*, 6.

I det øjeblik, der kommer materie fra andre mennesker ind i dine årer (en unaturlig og afskyelig proces), ved du ikke, og *kan* du ikke vide – for det ved selv lægen ikke – hvilke sygdomme, der følger med. [...] Parlamentet har ingen ret til at begå overgreb mod en rask persons krop under påskud af folkesundheden; og da slet ikke mod et rask spædbarn. [...] At forbyde et godt helbred er tyrannisk vanvid på samme måde som at forbyde kyskhed eller ædruelighed. Ingen lovgiver har ret til dette. Loven er udtryk for en uudholdelig tilraning af magt og skaber ret til modstand.³⁰

Når Newman afviser vacciner, skyldes det, at han i tråd med miasmeteorien opfatter usund luft i byerne som primær årsag til smittespredning og ikke individbårne sygdomskim.³¹ Børns kroppe ses således ikke som potentielt smitsomme og farlige for den sociale krop, men tværtimod som yderst sårbare over for krænkelse fra statens side. Hvis det enkelte individ ikke opfattes som smittebærer og dermed som værende til skade for andre, har myndighederne ingen ret til at blande sig i privatlivet, jf. Stuart Mills opfattelse af grænserne for statens myndighed over den enkelte.³²

Som Vallgård påpeger, står netop spørgsmålet om tvang og truslen om sanktioner i magtudøvelsen altid centralt i en given vaccinationslovgivning: "I hvilke situationer og over for hvem blev det anset for legitimt og hensigtsmæssigt at bruge tvang?"³³ Skal myndighederne opnå opbakning til en vaccinelov, må den opleves som hensigtsmæssig og som et individuelt og kollektivt gode, som borgerne er villig til at ofre en grad af frihed for. Den skal med andre ord have legitimitet. Tvang virker kun, hvis flertallet oplever en lov som legitim. Men hvis alle oplever den som legitim og handler derefter, er tvang så nødvendig?³⁴ Newmans hovedbudskab er, at tvangsvaccination både er politisk illegitimt og sundhedsmæssigt unødvendigt – hvilket giver borgerne ret til at praktisere civil ulydighed og modsætte sig loven. Opbakningen til de statslige institutioner hviler på borgernes retfærdighedsfølelse,

30 Newman, 7 og 8.

31 Miasmeteorien var på dette tidspunkt stadig den dominerende teori om smittespredning. Den hævdede, at smitte spredtes gennem usund luft og særligt på steder med stillestående vand og forrådnelse. Bakteriologiens gennembrud i medicinen kom først i 1880'erne med den tyske læge Robert Kochs opdagelse af sygdomsfremkaldende bakterier.

32 John Stuart Mill, "Om Friheden," i *De store tænkere: Stuart Mill*, red. Justus Hartnack og Johannes Sløk (København: Munksgaard, 1998), 231.

33 Vallgård, *Folkesundhed som politik*, 90.

34 Vallgård, 90. Vallgårdas tekst er her parafraseret og omformuleret til et spørgsmål.

og dersom en lov opleves som tyrannisk, må det opfattes som “ædel heroisme” at overtræde loven og løbe de dermed forbundne risici.³⁵

WILLIAM WHITE: AFSLØRINGEN AF MYNDIGHEDERNES BEDRAG

Newmans formuleringer påvirkede anti-vaccinationsforeningernes argumentation, især tidsskriftet *Vaccination Inquirer*, anti-vaccinationsbevægelsens vigtigste publicistiske organ og talerøret for *The Anti-Compulsory Vaccination League*.³⁶ Foreningens formand, præsten William Hume-Rothery, forfattede i 1878 et syvpunkts program, hvoraf de tre første punkter lød:

- I. Parlamentet er forpligtet til at beskytte samtlige af individets rettigheder.
- II. Med vaccinationslovene, som tramper på forældres ret til at beskytte deres børn mod sygdom, har parlamentet fuldstændigt vendt op og ned på dets funktion.
- III. Når parlamentet nu, i stedet for at beskytte individets frihed, har overtrådt denne frihed, ved at straffe det at være rask med bøder eller fængsel, som pålægges pligtskyldige forældre, så fortjener parlamentet offentlig fordømmelse.³⁷

Programpunkterne viser med tydelighed, at bevægelsen ud fra det, som Skinner betegner som en negativ frihedsforståelse, forholdt sig særdeles kritisk til statens ret til at lave forebyggende indgreb på raske og frie borgere, og at den fastholdt, at tvang ikke må opretholdes som styringsmiddel, hvis borgerne modsætter sig det. I så fald overskrider staten sine magtbeføjelser og krænker helt grundlæggende demokratiske frihedsrettigheder.

Også hos William White, redaktør på *Vaccination Inquirer* i perioden 1879-1885, går Newmans ideer om krop, sygdom og sundhed igen. White var tilhænger af den svenske mystiker Emanuel Swedenborgs (1688-1772) esoteriske ideer om sammenhængen mellem fysisk og åndelig sundhed. White er et godt eksempel på, hvordan der var et tæt bånd mellem vaccinemodstanderne og en mere omfattende mod-

³⁵ Newman, 3.

³⁶ Porter og Porter, 238.

³⁷ Citeret efter Robert Wolfe og Lisa K. Sharp, “Anti-vaccinationists past and present,” *British Journal of Medicine*, nr. 325 (2002).

stand og bekymring for den ekspanderende victorianske stat, lægevidenskabens voksende magt samt statskirkens indflydelse på lovgivningen generelt.³⁸

Hvor Newman med en vis forsigtighed spekulerer om baggrunden for lovens vedtagelse, holder White sig ikke tilbage for at levere konspirationsteoretiske angreb på Jenner og vaccinefortalerne. I bogen *The Story of a Great Delusion* fra 1885 leverer White en revisionistisk historiefortælling om perioden fra Jenners opfindelse af vaccinen i 1796 til vedtagelsen af loven. White opfatter ikke kun vaccination af raske børn som myndighedernes grusomme bemægtigelse af borgernes kroppe, der risikerer at skade børnenes rene kroppe og sjæle, men udtrykker en vrede over smittefaren ved vaccinen: "Vi hader rituallet. Vi afskyr dets svindelnummer [...] og vi insisterer på retten til at afvise det. [...] Vi anbefaler at forældre vælger fængselsstraf frem for at lade deres hjælpeløse afkom blive smittet med tuberkulose, syfilis og galskab."³⁹

Teksten har således tre hovedpunkter: For det første en kritik af Jenner og hans vaccinationsmetode, for det andet en kritik af loven og for det tredje en fremstilling af alternative data, som viser, at vaccinen slet ikke forebygger kopper, men tværtimod, ud over en række infektioner, kan føre til sygdommen "vaccinia". Ifølge White er der ikke evidens for Jenners metode. Antallet af koppetilfælde – hævder White – var allerede faldet betragteligt i begyndelsen af 1800-tallet.⁴⁰ Jenner har ikke ført tilstrækkeligt videnskabeligt bevis for vaccinsens effekt, "idet hans observationer kun var foretaget gennem få år. Han kunne således ikke være sikker på, at de vaccinerede ville være sikret livslangt mod kopper."⁴¹ At lægerne og myndighederne anbefaler revaccination efter syv år, er for White blot endnu et bevis på, at vaccinen ikke virker.⁴² White er overbevist om, at Jenner selv var klar over alle ovenstående problematikker, men på uhelderlig vis satte sig for at overbevise hele lægestanden ud fra et penge- og berømmelsesmotiv.

38 Durbach, *Bodily Matters*, 44-45.

39 William White, *The story of a great delusion in a series of matter-of-fact chapters* (London: E.W. Allen, 1885), xlvii-xlviii.

40 White, *The story of a great delusion*, xxiv.

41 White, xxiv.

42 White, xxxi.

Tvangsaspektet i loven er for White så meget desto mere afskyeligt, fordi der ikke føres nogen kontrol med vaccinen og vaccinatorerne, og fordi arbejderklassen udsættes for vaccine af dårlig kvalitet uden mulighed for at sige nej. I bogen nævner White adskillige eksempler på forældre, hvis børn har fået vaccineskader og er kommet som følge af vaccination, men som retsforfølges, fordi de har nægtet at lade yngre søskende vaccinere.

En stor del af bogen er viet til, hvad Porter og Porter betegner som Whites "statistiske krigsførelse."⁴³ Han hævder, at myndighedernes officielle statistikker er fejlagtige, eksempelvis hvad angår registrering af dødsfald og supplerer sin undersøgelse med en række alternative statistiske data: Vaccinerede personer, som er døde af kopper, bliver af myndighederne ifølge White per se registrerede som uvaccinerede, fordi læger benægter, at man kan dø af sygdommen som vaccineret.⁴⁴ Den diskussion har vi set blusse op igen under COVID-pandemien, og den er en reminiscens af Whites påstand om, at alle som dør *med* kopper registreres som døde *af* kopper, hvilket gør dødeligheden unaturligt høj.⁴⁵

White anvender i teksten en særdeles effektiv argumentationsstrategi, der handler om 1) at nedtone sygdommens alvor (*kopper ses som en naturlig børnesygdom, som helst skal overstås naturligt*), 2) at tale risikoen ved vaccine op (*den forebygger ikke effektivt, men medfører tværtimod vaccineskader eller andre sygdomme*), 3) at fremsætte alternative data og udsagn, som nivellerer myndighedernes autoritet (*statens opgørelse af antal smittede og døde er bevidst manipulerede*), 4) at anføre konspiratoriske anklager om en sammensværgelse mellem myndigheder, læger og politikere (*Jenner snød med resultaterne for egen vindings skyld og myndighederne skjuler data, så hastelove kan gennemføres i parlamentet*). Strategien er konstrueret omkring klassiske propaganda-elementer, der skal påvirke modtageren, såsom at spille på følelser som angst og vrede og at konstruere alternative narrativer, der sår tvivl om modstanderens troværdighed.

43 Porter og Porter, 243.

44 White, xxxiv.

45 White, xliii-xlv.

WALTER HADWEN: MODSTAND OG ALTERNATIVE SUNDHEDSPOLITISKE LØSNINGER

Med den praktiserende læge og sanitetsforkæmper Walter Hadwen fra Gloucester fik bevægelsen endnu en fortaler, som ikke kun forsøgte at argumentere videnskabeligt imod vaccination, men som i høj grad også forstod at tale til publikum i egenskab af "far og borger", som han titulerede sig selv.⁴⁶ Hadwen havde selv oplevet at blive retsforfulgt, fordi han nægtede at lade sine børn vaccinere, og han var ligesom Newman og White optaget af alternative behandlingsformer såsom hydropati.⁴⁷ Kernen i Hadwens argumenter er en benægtelse af kimteorien om sygdom, som han afviser til fordel for en omfattende sanitets- og hygiejneteori om sygdomsforebyggelse. Ifølge Hadwen er en infektionssygdom som kopper en "filth disease", som opstår som følge af uhumske forhold især i arbejderkvartererne i de store byer.⁴⁸ I forlængelse af Public Health-bevægelsen og embedsmanden Edwin Chadwicks (1800-1890) idéer mener Hadwen, at alternative forebyggelsestiltag såsom bedre kloakering, pladsforhold med mulighed for isolering af de syge samt bedre hospitalsforhold er langt mere effektive og sikre forebyggelsesmekanismer end en vaccine, "hvis effekt ingen rigtigt kan garantere, endsige garantere at den ikke medfører skader og risici".⁴⁹ I foredraget *The Case Against Vaccination*, som blev holdt i Gloucester i 1896, agiterer Hadwen for lovens afskaffelse og for indførelse af en samvittighedsklausul, hvormed forældre aktivt kan blive fritaget for vaccination af deres børn, hvis de kan anføre fornuftige grunde til det. I modsætning til Newman og Whites mere kritiske indlæg er Hadwen således mere optaget af at finde pragmatiske og konstruktive sundhedspolitiske løsninger.

Alligevel møder vi også hos Hadwen det alternative argument om, at et naturligt koppeforløb giver en bedre immunitet end vaccinen, hvis effekt aftager med årene:

Og så fortæller de os, at vaccination vil formidle sygdommen og gøre det til et mildere forløb. Dette vil jeg gerne se beviset for. Hvordan kan man på forhånd vide, om en patient vil få et alvorligt forløb? [...] Det er jo velkendt, at før der overhovedet var noget, der hed vaccination, var den mest

46 Walter R. Hadwen, *The Case Against Vaccination*, 1896, 2.

47 Porter og Porter, 248.

48 Hadwen, *The Case Against Vaccination*, 4.

49 Hadwen, 4.

almindelige variant af kopper den milde form [...] Re-vaccination er et patologisk og fysiologisk fupnummer [...] Ergo, jeg ville hellere blive smittet med kopper og få det overstået.⁵⁰

Hadwen fastholder argumentet om “lægen bør gøre alt hvad han kan for at redde en syg patient, men omvendt, hvis personen er rask, ikke bør gribe ind i kroppens normale funktioner.”⁵¹ Han er ud fra en lægelig vurdering overbevist om, at risikoen og ulemperne ved indgrebet ikke opvejer de sundhedsmæssige fordele.

Ud over de lægelige argumenter imod vaccination er hans pointe, ligesom Newman, at spørgsmålet om vaccination netop ikke kun er et medicinsk anliggende, men et socialt og politisk spørgsmål, idet det angår borgernes frie valg og stillingtagen:

Jeg får konstant at vide, at det udelukkende er et medicinsk spørgsmål og at jeg kun bør diskutere det med et lægeligt publikum eller i medicinske tidsskrifter [...] Jeg hævder, at i det øjeblik man tager en medicinsk forskrift og vedtager det som en lov i parlamentet, så ophører det med at være et rent lægeligt anliggende og bliver i bund og grund et socialt og politisk spørgsmål.⁵²

På trods af, at Hadwen selv er mediciner, advarer han her imod myndighedspateralisme og ekspertvælde. Han opfatter vaccination som et privat anliggende, som det bør stå borgerne frit at vælge til eller fra.

DET JURIDISKE EFTERSPIL OG AFSKEDEN MED TVANG

Modstanden fik i første omgang kun begrænset indflydelse på lovgivningen, men i kølvandet på koppeepidemien i London i 1871-72 og to rapporterede tilfælde af syfilissmitte som følge af vaccination, blev der indført skærpet medicinsk tilsyn med vaccinationsproceduren. Desuden blev der nedsat et udvalg i parlamentet, som skulle arbejde på at fremstille en mere sikker koppevaccine.⁵³ Der blev ikke ændret på tvangsaspektet i loven, men det var en delvis sejr for bevægelsen at opnå større

⁵⁰ Hadwen, 33.

⁵¹ Hadwen, 4.

⁵² Hadwen, 3.

⁵³ Porter og Porter, 251.

medicinsk-hygiejnisk kontrol med vaccinen. Fra og med 1880'erne fik bevægelsen så stor betydning, at spørgsmålet om tvangsvaccination kom på den politiske dagsorden.

I 1888 blev der nedsat en kommission, som skulle undersøge argumenterne for og imod vaccination og revurdere loven fra 1853. Kommissionens rapport, som udkom i 1896, samme år som Hadwen holdt sin tale, anbefalede at vaccination og re-vaccination forblev obligatorisk, men at anvende koppevaccine fra kalvelymfepodet med kokopper. I 1898 kom så endelig en lovændring med den samvittigheds-klausul, anti-vaccinationsbevægelsen havde kæmpet for i årevis. Den gjorde det muligt for forældre at fravælge vaccination af deres børn med samvittighedsnægtelse som begrundelse.⁵⁴ Det var første skridt på vejen til en ophævelse af tvangsaspektet, som blev fjernet helt i 1907, i takt med at vaccineraten steg, og tilfældene af kopper faldt.

KONKLUSION OG PERSPEKTIVERING TIL DEN AKTUELLE VACCINEMODSTAND

Hos Newman, White og Hadwen smelter de medicinske og de politiske argumenter imod vaccination sammen i ideen om at gribe mindst muligt ind i såvel den fysiske som den sociale krop. Hermed kommer den alternative sundhedsopfattelse og det 'negative' ideal om frihed, som ifølge Skinner er optaget af at begrænse vilkårlig magtudøvelse, til at understøtte hinanden. Casen viser også, at vaccinemodstand bygger på en kompleks sammensætning af politiske og sundhedsfaglige holdninger og argumenter, som i den politiske kamp mod statslig og lægelig indblanding kan blive iblandet påstande, der strider imod medicinsk viden og inddrager fejlagtig statistik og konspirationsteorier. Den tendens ses tydeligst hos White, som ender med at indtage en skinger konspirationsteoretisk position rettet imod den autoriserede lægestand.⁵⁵ Man bør dog have in mente, at der indtil bakteriologiens bredere gennembrud i slutningen af 1880'erne, endnu ikke var lægelig konsensus om sygdomsfremkaldende bakterier som årsag til smittespredning, så nok var deres påstande alternative, men i forhold til samtidens sygdomsopfattelser ikke åbenlyst fejlagtige.

⁵⁴ Porter og Porter, 251.

⁵⁵ White, xxii-xxiv.

Det er også værd at bemærke, at de tre vaccinemodstandere, på trods af deres liberalistiske udgangspunkt, der forsvarer individet frem for almenvellet, faktisk ikke var imod forebyggende indgreb og begrænsninger af friheden som sådan. De angreb primært tvangsaspektet i loven, der med Skinners ord "gør alternativerne umulige at vælge" på grund af truslerne om straf,⁵⁶ og argumenterede for alternative metoder til at forhindre smittespredning som fx bedre kloakering i byerne, sanering af trange arbejderkvarterer og oplysning om smitte og sundhed til befolkningen. Alt sammen sundhedsforebyggende foranstaltninger, som har stor betydning for forebyggelsen og som de europæiske stater i 1800-tallet i stigende grad også indførte.

Ud over en mistillid til statsmagten indleder og udtrykker vaccinemodstanden i slutningen af 1800-tallet en skepsis mod enigheden om, at vacciner er det bedste middel til sygdomsforebyggelse. Fx har medicineren Thomas McKeown (1912-1988) i 1950-60'erne argumenteret for, at tilfældene af kopper og andre smitsomme sygdomme allerede var faldende i Europa før vaccinationsindsatserne.⁵⁷ Med coronapandemien in mente og den aktuelle konsensus om, at vaccination var en forudsætning for samfundets genåbning og fortsat økonomisk fremgang, kan en sådan alternativ påstand stadig virke kontroversiel og vække modstand både hos sundhedsfagligt uddannede og almindelige borgere.

Endelig støder vi i den historiske case også på den opfattelse, at alternativ medicin er 'naturlig', dvs. i pagt med kroppens naturlige helbred, hvorimod vacciner er unaturligt for legemet. Det er her, at myten om, at kroppens immunsystem bliver stærkere af sygdom, ikke af vacciner, har sit udspring, en idé som for alvor bliver dyrket i naturhelbredsestankegangen fra og med begyndelsen af det 20. århundrede, og som stadig trives i bedste velgående inden for den alternative medicin i dag.⁵⁸ Alt

56 Skinner, "Stater og borgernes frihed," 235.

57 For en gennemgang af McKeowns tese se: Bill Bynum, "The McKeown thesis," *The Lancet* 371, nr. 9613 (2008).

58 Henschen, "Landsforeningen mod tvangsvaccination. Den første organiserede vaccinationsmodstand i Danmark," 80. Se også Lars Østergaard, "9 myter om vaccinationer – hvad er fup og fakta?" *Region Midtjyllands nyhedsbrev*, 31. oktober 2018, <https://www.rm.dk/om-os/aktuelt/nyt-din-guide-til-sundhed/vacciner--hvad-er-fup-og-fakta/8-myter-om-vaccinationer--hvad-er-fup-og-fakta/>.

‘naturligt’ bliver synonymt med noget godt, sundt og rent i modsætning til kunstigt frembragte fysiologiske reaktioner, såsom immunrespons på en vaccine.⁵⁹

Vaccinemodstanderes skræmmepropaganda er dengang som nu optaget af at påvirke vores tillid til den medicinske konsensus og til sundhedsmyndighederne og magthaverne gennem forskellige retoriske greb og argumentationsstrategier.⁶⁰ Vender vi blikket mod vor egen tid, anvender vaccinemodstandere en lignende argumentationsstrategi som White, fx i påstandene om, at MFR-vaccinen kan føre til autisme, at vacciner indeholder kviksølv, at COVID-vaccinen medfører varige ændringer i vores DNA og at vacciner gives til os med fordækte formål. Ligesom White argumenterer mange vaccinemodstandere i dag ved hjælp af såkaldt anekdotisk bevisførelse, hvor personlige oplevelser med fx vaccineskader eller bivirkninger får forrang frem for lægevidenskabelig evidens.⁶¹

Sundhedsområdet og vaccination i særdeleshed er stadig en medicinsk og politisk kamplads, hvor den medicinske konsensus konstant bliver udfordret og kritiseret af alternative paradigmer. En af udfordringerne er at gennemskue, hvornår kritikken hviler på politisk legitime og faktisk korrekte sundhedsfaglige argumenter, og hvornår der er tale om faktisk misvisende narrativer og konspirationsteorier. Denne udfordring er ikke blevet mindre i takt med internettets informationsoverflod, snarere tværtimod.

BIBLIOGRAFI

- Berg, Anne Hagen. “‘Ha’ tillid og hold kæft!” *Bibliotek for Læger*, 2020. <https://ugeskriftet.dk/bfl/ha-tillid-og-hold-kaeft>
- Biss, Eula. *Immunitet – et essay om vaccination*. Aarhus: Forlaget Semmering, 2014.
- Blume, Stuart. “Anti-vaccination movements and their interpretations.” *Social Science & Medicine*, nr. 62 (2006): 628-642. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2005.06.020>
- Bonderup, Gerda. *Det medicinske politi. Sundhedspolitikken i Danmark 1750-1860*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2006.

59 Eula Biss, *Immunitet – et essay om vaccination* (Aarhus: Forlaget Semmering, 2014), 45-46.

60 Se eksempelvis Laura Spinney, “Could understanding the history of anti-vaccine sentiment help us to overcome it?”

61 Christian Graugaard, “Medierne og folkesundheden,” *Bibliotek for Læger* 211, nr. 2 (2019): 181-182.

- Bynum, Bill. "The McKeown thesis." *The Lancet* 371, nr. 9613 (2008). <https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140673608602925/fulltext>. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(08\)60292-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(08)60292-5)
- Durbach, Nadja. *Bodily Matters. The Anti-Vaccination Movement in England 1853-1907*. London: Duke University Press, 2005. <https://doi.org/10.1215/9780822386506>
- Durbach, Nadja. "'They Might As Well Brand Us': Working-Class Resistance to Compulsory Vaccination in Victorian England." *Social History of Medicine* 13, nr. 1 (2000): 45-62. <https://doi.org/10.1093/shm/13.1.45>
- Fomsgaard, Anders. *Det er bare en virus. Vilde beretninger om virus og kampen mod dem*, København: Gyldendal 2019.
- Graugaard, Christian. "Medierne og folkesundheden." *Bibliotek for Læger* 211, nr. 2 (2019).
- Hadwen, Walter R. *The Case Against Vaccination*, 1896. https://en.wikisource.org/wiki/The_Case_Against_Vaccination
- Henschen, Daniel. "Landsforeningen mod tvangsvaccination. Den første organiserede vaccinationsmodstand i Danmark." *Temp* 23 (2021): 79-104.
- Jensen, Klaus. *Bekæmpelse af infektionssygdomme. Statens Serum Institut 1902-2002*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, 2002. <https://www.ssi.dk/-/media/arkiv/dk/om-ssi/ssis-historie/jubilaebumsbog.pdf?la=da>
- Lindemann, Mary. *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Newman, Francis, W. *The Political Side of the Vaccination System. An Essay Read at the Birmingham Anti-Vaccination Conference, October 26th 1874*. Leicester: Edward Lamb, 1874. <https://wellcomecollection.org/works/zrun9x57/items?canvas=3>
- Nørskov-Lauritsen, Niels. "Koppeindpodningen i Danmark i det 18. århundrede." I *Oplysningens verden. Idé, historie, videnskab og kunst*, redigeret af Ole Høiris og Thomas Ledet, 255-266. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2008.
- Porter, Dorothy og Roy Porter. "The Politics of Prevention: Anti-Vaccinationism and Public Health in Nineteenth-Century England." *Medical History* 32 (1988): 231-252. <https://doi.org/10.1017/S0025727300048225>
- Riedel, Stefan. "Edward Jenner and the history of small pox vaccination." *BUMC Proceedings* 18, nr. 1 (2005): 21-25. <https://doi.org/10.1080/08998280.2005.11928028>
- Spinney, Laura. "Could understanding the history of anti-vaccine sentiment help us to overcome it?" *The Guardian*, 26.1.2021. <https://www.theguardian.com/society/2021/jan/26/could-understanding-the-history-of-anti-vaccine-sentiment-help-us-to-overcome-it>

- Skinner, Quentin. "Mening og forståelse i idéhistorien." I *Politik og historie*, 47-95. København: Hans Reitzels Forlag, 2009.
- Skinner, Quentin. "Stater og borgernes frihed." I *Politik og historie*, 217-239. København: Hans Reitzels Forlag, 2009.
- Skydsgaard, Morten A. *Fra pest til corona*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2021.
- Vallgård, Signild. *Folkesundhed som politik. Danmark og Sverige fra 1930 til i dag*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2003.
- Stuart Mill, John. "Om Friheden." I *De store tænkere: Stuart Mill*, redigeret af Justus Hartnack og Johannes Sløk. København: Munksgaard, 1998.
- White, William. *The story of a great delusion in a series of matter-of-fact chapters*. London: E.W. Allen, 1885. <https://wellcomecollection.org/works/wkm46x7n>
- Williamson, Stanley. "Anti-Vaccination Leagues one hundred years ago." *Archives of Disease in Childhood* 59 (1984): 1195-1196. <https://doi.org/10.1136/ad.59.12.1195>
- Wolfe, Robert og Lisa K. Sharp. "Anti-vaccinationists past and present." *British Journal of Medicine* 325 (2002): 430-432. <https://doi.org/10.1136/bmj.325.7361.430>
- Østergaard, Lars. "9 myter om vaccinationer – hvad er fup og fakta?" *Region Midtjyllands nyhedsbrev*, 31. oktober 2018. <https://www.rm.dk/om-os/aktuelt/nyt-din-guide-til-sundhed/vacciner-hvad-er-fup-og-fakta/8-myter-om-vaccinationer--hvad-er-fup-og-fakta/>